

УДК 801.81:398:[340.141+347.44](477)

DOI <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2023/6/2>

Олена ІВАНОВСЬКА

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри фольклористики Навчально-наукового інституту філології,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, бульвар Тараса Шевченка, 14,

м. Київ, Україна, 01601

ORCID: 0000-0001-7102-8850

honch@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Івановська, О. (2023). Фольклор і звичаєве право: правові смисли в українських народних традиціях. *Folia Philologica*, 6, 13–22, doi: <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2023/6/2>

ФОЛЬКЛОР І ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО: ПРАВОВІ СМИСЛИ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ТРАДИЦІЯХ

Фольклор є ключовим джерелом для розуміння основ правових відносин у традиційному українському суспільстві. Пропонована стаття фокусується на звичаєвому праві як архаїчній формі правовідносин, що розвинулася як творчий продукт із характерними рисами фольклорного тексту – варіативністю, анонімністю, синкретичністю, де обряд стає інструментом прояву та реалізації звичаю, роблячи його публічним. Народнопоетична творчість у цьому контексті постає найдавнішим джерелом правової культури українців. Дослідження підкреслює, що тексти фольклору містять суттєві елементи, що допомагають виявити характерні особливості традиційних правових систем, зокрема трудових відносин, обрядовості, соціальних контрактів і договорів купівлі-продажу. Філологічний підхід до дешифрування реліктів права, заснований на аналізі народних казок, пісень, прислів'їв, приказок і обрядовості, є новаторським напрямом у дослідженні фольклору та гуманітаристики загалом. Через цей підхід стаття виявляє різноманіття культурних традицій, що слугували правовою основою в українському суспільстві, а також показує, як звичаї регулювали трудові та соціальні відносини. Розвідка пропонує новий погляд на значення народнопоетичних текстів як на джерело правової культури, демонструючи, як вони відображають і формують суспільні норми, закріплюючи їх колективними ритуалами та обрядовістю. Такий підхід допомагає виявити приховані значення та правові принципи, що визначали традиційне життя, роблячи їх доступними для сучасного читача. Автор дослідження звертає увагу на недостатньо апробовані шляхи осягнення специфіки самобутньої української правової культури через декодування юридичної семантики уснословесних текстів, обрядодій актантів регулярних практик. Пропоновані ідеї опираються на досвід вивчення історії українського звичаєвого права ученими Університету Святого Володимира та авторське тлумачення фольклору як семіосфери традиційних смислів, де правові сенси є присутніми, а варіативна та публічна форма їх вираження через обрядову текстему має санкціонуючу силу та є частиною колективної комунікації.

Ключові слова: звичаєве право, фольклор, правові смисли, договірне право, толока, казка, календарно-обрядова лірика, прислів'я.

Olena IVANOVSKA

Doctor of Science (Philology), Professor,

Professor at the Department of Folklore Studies of the Educational and Scientific Institute of Philology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Taras Shevchenko Boulevard, 14, Kyiv, Ukraine, 01601

ORCID: 0000-0001-7102-8850

honch@ukr.net

To cite this article: Ivanovska, O. (2023). Folklor i zvychaieve pravo: pravovi smysly v ukrainskykh narodnykh tradytsiakh [Folklore and Customary Law: Legal Meanings in Ukrainian Folk Traditions]. *Folia Philologica*, 6, 13–22, doi: <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2023/6/2>

FOLKLORE AND CUSTOMARY LAW: LEGAL MEANINGS IN UKRAINIAN FOLK TRADITIONS

Folklore is a key source for understanding the fundamentals of legal relations in the traditional Ukrainian society. The proposed article focuses on customary law as an archaic form of legal relations that developed as a creative product with characteristic features of a folklore text, namely variability, anonymity, syncretism, where ritual becomes a tool for manifesting and implementing the custom, making it public. In this context, folk poetic creativity emerges as the oldest source of the Ukrainian legal culture. The research highlights that folklore texts contain significant elements that help reveal the characteristic features of traditional legal systems, including labor relations, rituals, social contracts, and sales agreements. A philological approach to deciphering legal relics, based on the analysis of folk tales, songs, proverbs, sayings, and rituals, is a novel direction in folklore and humanities research in general. Through this approach, the article reveals the diversity of cultural traditions that served as a legal basis in the Ukrainian society and shows how customs regulated labor and social relations. The study offers a new perspective on the importance of folk poetic texts as a source of legal culture demonstrating how they reflect and shape societal norms, reinforcing them with collective rituals and ceremonies. This approach helps uncover hidden meanings and legal principles that define traditional life, making them accessible to the modern reader. The study draws attention to the underexplored ways of understanding the specificity of the unique Ukrainian legal culture through the decoding of the legal semantics in oral texts and ritual actors' regular practices. The proposed ideas are based on the experience of studying the history of the Ukrainian customary law by scholars from the University of Saint Volodymyr and the author's interpretation of folklore as a semiosphere of traditional meanings, where legal senses are significant, and their variable, as well as public expression through ritual texts has sanctioning power and is part of collective communication.

Key words: *customary law, folklore, legal meanings, contract law, toloka, fairy tale, calendar ritual lyrics, proverb.*

Актуальність проблеми. У процесі розвитку давніх спільнот звичаї відігравали ключову роль у регулюванні соціальної поведінки та встановленні норм взаємодії. Звичаї, нерідко об'єднуючи моральні, релігійні та етикетні аспекти, допомагали підтримувати гармонію в колективі та встановлювати стандарти для різних видів діяльності, зокрема трудових відносин. Заборони та табу як форми звичаїв виконували роль регуляторів поведінки, гарантували дотримання правил і могли застосовуватися для підтримки стабільності в суспільстві.

Зі становленням державних інститутів деякі звичаї поступово переходили в форму закону, але їхня гнучкість та невизначені часові рамки залишалися характерними рисами. Етнічні звичаї, які формувалися в рамках колективних дій та суспільних ритуалів, відображали цінності та структури спільнот, слугуючи інструментом соціальної інтеграції та регуляції. В контексті трудових відносин звичаї могли визначати спосіб найму, характер взаємодопомоги та інші аспекти трудового життя.

Український фольклор у всій його розмаїтості жанрових форм зберіг правові смислові інклюзії до наших днів. Щоправда, з часом первісна юридична функція змінилася розважальною, ігровою, а сучасний реципієнт фольклорного продукту більшою мірою оцінює естетику поетичної форми давнього тексту та замислюється над символізмом обрядових моделей. Однак у сучасній комунікації низка звичаєвих структур регулює колективну взаємодію, не конкуруючи з приписами законів,

та доводить свою життєздатність і раціоналізм.

Фольклористичний аналіз допомагає з'ясувати, які культурні цінності та соціальні норми закладалися в народнопоетичній творчості, а також вказує на ключові елементи, що визначають характер правових відносин. Автор статті прагне продемонструвати, що фольклор є не лише продуктом творчості, але й відображенням глибоких соціально-правових традицій, які впливали на трудові інститути та їх еволюцію. Таким чином, фольклор стає своєрідним кодексом для розуміння традиційних правових систем та їхньої трансформації в сучасному контексті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження правових звичаїв у слов'янських народів відіграло важливу роль у формуванні сучасного розуміння правової культури в Україні. Такі вчені, як П. Чубинський (Чубинский, 1869), М. Владимирський-Буданов (Владимирский-Буданов, 1909), В. Яковлів (Яковлів, 1993), Й. Малиновський (Малиновский, 1914) та ін., зробили великий внесок у цю наукову царину, зібравши та проаналізувавши правові звичаї українського народу. Їхні праці підтверджують самобутність української правової культури та високий рівень правових інститутів наших пращурів. Вони розробили принципи періодизації українського національного права, визначили суть звичаєвого права та його роль у правовій системі.

Сучасне дослідження звичаєвих джерел характеризується міждисциплінарним підходом: до вивчення залучені етнографи, соціологи, політологи, філологи та юристи. Такий комплексний підхід дозволяє вивчати звичаєву

культуру українського народу з різних кутів зору, що допомагає глибше зрозуміти її вплив на становлення національної ідентичності. Важливі праці сучасних дослідників, зокрема В. Балушка (Балушок, 1993), Ю. Гошка (Гошко, 1999) та інших, продовжують розкривати багатство звичаєвих практик, підтверджуючи їх унікальність і життєздатність. Отже, **метою** цієї розвідки є дослідження ролі фольклору у формуванні та регулюванні правових відносин у традиційному українському суспільстві. Автор зосереджується на фольклористичному аналізі звичаєвого права, яке проявляється в народних казках, піснях, прислів'ях, приказках та обрядовості. З огляду на цю мету у статті розглядається, як фольклорні тексти відображають соціальні контракти, механізми трудових відносин та обряди, що забезпечують соціальний контроль і справедливість. Оскільки звичаєве право в Україні залишається активним полем для наукового дослідження, яке висвітлює історичні аспекти правових систем, то на часі застосування інтердисциплінарного пошукового інструментарію для розширення горизонту сприйняття усного автентичного права в класичних жанрах народнопоетичної творчості та в обрядових текстах. Це дає можливість краще зрозуміти національні традиції та їхнє значення в сучасному контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Мікросоціальні групи, такі як продавці та покупці, наймані працівники та роботодавці, часто демонструють схильність до опозиційного мислення, яке відображає стереотипні моделі взаємовідносин. Така тенденція особливо характерна для контрагентів в економіко-правових відносинах. Коли ці опозиції стають частиною фольклору, вони можуть піддаватися глобалізації, що відбувається в міру посилення домінантного становища однієї зі сторін. В основі такого домінування зазвичай лежить власність на матеріальні ресурси та засоби виробництва, що пов'язано з економіко-правовими чинниками. Проте навіть у суспільствах, де власність є ключовим фактором, функціонування економічного механізму вимагає правових форм регулювання обігу товарів та передачі їх від одного власника до іншого. Договірні відносини встановлюють стереотипні шаблони поведінки та мислення, які забезпечують рівновагу, доки обидві сторони

дотримуються своїх зобов'язань. Договір стає механізмом, що об'єднує різні частини розділеного економічного простору, сприяючи досягненню компромісу в рамках традиційних цінностей і ритуалів.

Світоглядний аспект кожної сторони договору визначається тим, які цінності вони вважають ключовими, а які відходять на периферію. Фольклорні тексти, що стосуються договорів купівлі-продажу, підкреслюють визнання обома сторонами центральної ролі концепту «власність», який виступає стабілізуючим елементом під час передачі майна від одного власника до іншого. Це підтверджується тим, що поняття власності закріплюється в терміні «держати», який у фольклорі може означати як користування та отримання вигоди, так і знищення економічної вартості або обмін на еквівалентну цінність. Таким чином, ці стереотипи, що впливають з економіко-правових відносин, відіграють ключову роль у визначенні позицій і світогляду сторін договору, формуючи основи їхньої взаємодії у контексті культурних традицій.

У давнину договори купівлі-продажу були одними з найбільш поширених у громадському побуті, оскільки вони збалансовували правову структуру «своє / чуже» і мали глибоке психологічне підґрунтя. Фольклорні тексти, що містять мотиви укладання договірну, показують, що елементи аксіологічної ієрархії суспільств могли мати різні суб'єктні акценти залежно від ситуації. Наприклад, коли предметом продажу були рухомі або нерухомі речі, встановлення права власності продавця було обов'язковою умовою, оскільки продаж викраденого майна вважався злочином. Той, у кого вкрали річ, міг подати позов проти продавця з метою відшкодування збитків: «Краще своє віддати, ніж чуже держати». Таким чином, право володіння річчю стає центральним елементом ціннісної ієрархії в договірних відносинах. Іноді покупця цікавила не так власність, як саме право володіння нею.

Ціна товару також виступає синтезуючою цінністю у стосунках між продавцем і покупцем. До укладання договору купівлі-продажу сторони зазвичай проводили переговори щодо кількості товару та його ціни. Покупець мав перевірити якість товару, оглянути його та випробувати. Продавець мав запевнити контрагента договору у відповідності між ціною та якістю кількома такими способами:

клятвою чи божінням, демонстрацією товарів нижчого сорту поряд із продаваними або вказанням ціни в торгових книгах.

Традиційно під час торгів продавець не оголошував ціни доти, доки покупець не висловлював інтерес до покупки, піднявши долоню догори. Власник товару вдаряв по долоні покупця, називаючи ціну, на що покупець відповідав рукобиттям і пропонував свою ціну, зазвичай нижчу. Потім обидві сторони продовжували торг, знижуючи початкову ціну.

Стабільність та збереження опозиційної рівноваги в контексті купівлі-продажу досягаються за допомогою ритуалів і обрядів, що символізують процес освячення акту передачі власності. Прагнення забезпечити моральне виправдання передачі власності, навіть за належної оплати, виявляється в традиціях і звичаях, що супроводжують угоди. Наприклад, під час укладання угоди про купівлю-продаж худоби та інших товарів спочатку обидві сторони знімали шапки і хрестилися, просячи благословення у Бога. Потім продавець і покупець били по руках, після чого відбувався торг. Особливе значення мав могорич – традиція пригощати горілкою або приплачувати додаткову суму до погодженої ціни. Могоричі можуть бути частиною багатьох типів угод, включаючи найм, купівлю-продаж, обмін і підряд, часто складаючи окремі умови договору. У деяких випадках могоричі діляться порівну між обома сторонами угоди, символізуючи спільну участь в угоді та зміцнення зв'язків.

Звичай передачі покупцеві вуздечки коня, налигача корови або мотузки вівці під час купівлі худоби підкреслює безповоротність угоди. Ці символічні дії означають передачу контролю над майном і утвердження нового статусу власника. В українських казках, де покупцем часто виступає персонаж нечистої сили, такий як чорт, Ох або відьма, наприклад, мотив «відмова у передачі вуздечки коня» є складником мотивами «сумнівна угода». Так, казка про Оха, відома в багатьох варіантах, фіксує рефлексії цього звичаю. За казковим сюжетом син селянина, котрий три роки був у навчанні в Оха, (володаря потойбіччя) наказує своєму батьку, щоб той продавав його перетвореному магу як хорта – без ретязя, як сокола – без шапочки, як коня – без вуздечки: «Як будемо йти через ярмарок, то я перекинусь конем, а ви

мене продавайте. Дадуть вам за мене тисячу карбованців. Тільки продавайте без недоуздка» (З живого джерела, 1990: 96).

Недотримання батьком синового заповіту спричиняє втрату щойно поверненого сина. Така сюжетна колізія демонструє народні вірування в те, що предмет, за віруваннями наших предків, наділений здатністю зберігати зв'язок між власником і товаром. Отже, на ярмарку пильно стежили за дотриманням звичаю, а покупець був зацікавлений у перериванні цього зв'язку. Символічне значення вуздечки може впливати на сутність угоди і підкреслювати відмінність між фактичним предметом угоди та її символічними елементами.

Укладання угоди купівлі-продажу супроводжувалося низкою ритуалів, які додавали церемонії особливого значення та символізму. Наприклад, після укладення угоди купленій корові чи коневі терли спину землею з-під копита або ратиці, що мало на меті зробити тварину такою ж «гладкою, як земля». Цей ритуал вважався частиною укладення договору. Рукобиття, що традиційно завершувало угоду, супроводжувалося взаємними добрими побажаннями контрагентів договірних стосунків, а остаточна фіналізація угоди закріплювалася «обмиванням копит / ратиць худоби».

Укладення угоди зазвичай підтверджувалося третіми особами, котрі виконували правову функцію поручителів чи свідків. Після укладення угоди про найм чи купівлю-продаж сторони мали сотворити молитву і з'єднати руки, при цьому третя особа, присутня під час укладення угоди, мала роз'єднати їм рукостискання. Ідіома «на трьох» досі використовується у фразеології і є відголоском стародавнього звичаю відзначати угоду могоричем у присутності третьої особи.

Синтез різних соціальних норм і цінностей забезпечував своєрідну аксіологічну єдність у фольклорі. У цьому контексті свідки відігравали ключову роль, слугуючи третім елементом, який об'єднував опозиційні сторони в єдину ціннісно-смыслову систему. Під час купівлі-продажу худоби свідки також відігравали роль спостерігачів, які могли підтвердити легітимність угоди. Часто під час купівлі коней кожен власник вихваляв свого коня і гудив коня опонента, щоб отримати більше при обміні. Тут також були «підбріхувачі», котрі підтримували

одну зі сторін, підтверджуючи позитивні якості товару і показуючи свою готовність купити його самому, що могло підвищити попит і ціну. Після успішного обміну з доплатою хазяїн часто винагороджував підбріхувача.

Після укладення угоди купівлі-продажу претензії покупця щодо якості товару або умов угоди більше не приймалися. Відома приказка *Торгуйся – дивись, а як заплатив – то хоч топись* підкреслює цей принцип, вказуючи, що покупець мав би бути уважним під час угоди. Якщо під час купівлі худоби не було помічено ніяких дефектів, продавець міг відповісти на скарги: «скотину домовий не прийняв» або «не прийшлася до двору» тощо.

Українські паремії часто відображають наслідки дотримання договірних норм і поведінки учасників угод. Наприклад, приказка *Купівлею й продажем торг ведеться* нагадує покупцям, що вони повинні бути обережними і не проявляти гніву, якщо угода не відповідає їхнім очікуванням. Інші прислів'я застерігають продавців від недобросовісної практики, наприклад, обважування або підміни товарів: *На торгу два дураки: один дорого просить, а другий дешево дає; Не погудивши, не купиш; не похваливши, не продаси; Сто карбованців давали та тільки з кармана не виймали; Торгували кирпичем, а zostались ні при чім* та ін.

Однак укладання угод не обмежувалося лише купівлею-продажем. Найдавнішою формою договірних відносин був обмін (міна), який передбачав передачу права власності однією стороною іншій без грошового розрахунку. Цей тип угоди мав багато спільного з купівлею-продажем, проте основна різниця полягала в тому, що в угоді купівлі-продажу використовується грошова форма розрахунку, тоді як у договорі обміну – ні.

Специфічною ознакою договору міни є неоднорідність товарів, якими обмінюються. Вислів *поміняв шило на швайку* є промовистою його характеристикою. У казці «Про двох братів», записаній на Волині, бідний брат просить хліба, а багатий йому пропонує міну: *Дай око виколю, тоді дам одну мірку*. У казці «Про царівну, що сиділа на шклянній горі» Дурень пропонує покупцям мінятися. За сім морських кабанів він просить: *Дайте кождий по мизинному пальцю, дак оддам*. А за сім корів морських він пропонує: *Дайте кождий по уху за*

корову. А за кобил морських: *Дайте кождий по кавалку носа одрізати* (Чубинський, 1872: 342). Така дивовижна міна є відгомонам прадавнього звичаю таврування боржників, які не могли чи не хотіли обмінювати майно на рівноцінний еквівалент.

Угода міни, навіть з доплатою, все одно вважалася обміном, а не купівлею-продажем. Щоб уникнути *Сірка на вовка*, контрагенти ретельно оглядали товари перед укладенням угоди. Така практика підтверджує, що традиції та звичаї були фундаментом для забезпечення справедливості та передбачуваності в торгових угодах.

Договірні відносини розвинулися як відповідь на потребу соціумів виходити за межі своєї соціальної матриці, створюючи інституціональні механізми для взаємодії та обміну. Синтезуючою цінністю для контрагентів часто був сам процес укладення договору, що підтверджують різні прислів'я та приказки, які вказують на цінність торгу як соціального інституту: *У купця ціна, а в покупця гроші; Продав на руб, против полтину, пробуянив другу, тільки й бариша, що болить голова; Діла на п'ятачок, а могоричу на четвертачок* та ін. Цікавим прикладом процесу, який сам по собі має цінність, є так званий мовчазний обмін, коли контрагенти укладають угоду без огляду обмінюваного майна, часто покладаючись лише на взаємну довіру. Якщо одна зі сторін вирішувала відмовитися від угоди, вона мала вигукнути: *Чур! Мінки – не розмінки!*

Наразі звичаї міни здебільшого втратили юридичний смисл і сприймаються як частина ігрової практики дитячої фольклорної аудиторії.

Система звичаєвого права, що регулювала найм заробітчан або наймитів, мала свої особливості в українській культурі, формуючи специфічну ціннісну систему в межах моделі «заробітчанин, наймит – господар». Вона відрізняється від моделі «продавець – покупець», оскільки ґрунтується на сталому життєвому статусі, а не на тимчасових стосунках. Якщо у продавця-покупця угода може бути разовою, то у цьому випадку йдеться про довготривалу взаємодію, що базується на усталених звичаєвих нормах. Згідно з цією моделлю кожна сторона має свої обов'язки та очікування, засновані на статусі в ієрархічній соціальній структурі. Якщо заробітчанин або наймит повинен продавати свою працю, то господар має забезпечити

ринку цієї праці. В основу цих відносин покладено взаємозобов'язання між соціальними групами, що є основою суб'єктності цієї моделі.

Українська уснословесна традиція консервує досвід, коли ці звичаєві норми проявляються у різних ситуаціях, як-от найм працівників на річну службу. Окремі текстами та фразеологізмами вказують на усталені звичаї найму: *найнявся за коня, найнявся за нивку пшениці*. Річний термін служби відраховувався від свята до свята, зазвичай від Великодня до Великодня. У випадку прогулів чи псування майна господар міг вираховувати їх із оплати наймиту, а по закінченні терміну служби наймит мав бути пригощений господарем згідно з неписаним законом.

Такі соціальні норми та обов'язки підкреслюють сталість ієрархічних структур у моделі «заробітчанин, наймит – господар». Вони вказують на цінності та практики, що формують взаємозалежні відносини, які забезпечують стабільність у соціумі, а також певні права та обов'язки, яких повинні дотримуватися обидві сторони.

Трансформація живої традиції у казках демонструє складні взаємозв'язки та обов'язки між господарем і наймитом, що відображає українську культуру праці та звичаєві правовідносини. Ці оповіді відображають ситуації, коли наймитів наймають на річну службу, а також обставини, за яких наймити можуть залишити службу достроково. Вони також висвітлюють поняття справедливої оплати праці та взаємної відповідальності сторін. Так, сюжет народної казки «Наймит і хазяїн» відображає трудовий звичай – особистий найм і роківщину. Впродовж усього часу роботи наймита господар зобов'язаний давати йому харчі: *Як їхав до млина, то хазяйка дала йому хліба й сала, щоб мав що їсти*. Також хазяїн має тримати працівника до закінчення терміну найму і без поважних причин не повинен достроково його звільнити. За втрату та псування доручених речей робилися вирахунки з оплати, тому у казці пан, щоб не платити ще одним телям за відпрацьований рік, прагне позбутися наймита обманом – дає замість пшениці попіл і звинувачує наймита у псуванні майна. За трудовим правом, якщо хазяїн розриває угоду з наймитом до вказаного терміну, він зобов'язаний повністю сплатити за роботу – у казці, як домовлено, –

телям: *Розсердився хазяїн і звільнив його. А він по згоді взяв три штуки худоби і пігнав додому*. (Прорідне. (n.d.). Наймит і пан). Однак за логікою казкового сюжету у цитованому зразку відсутній опис фінального звичаю «одхідного обіду», який символізує розставання з господарем у добрих стосунках.

Таким чином, ці приклади з фольклору демонструють, як традиційні договірні відносини розвиваються у контексті культурних та соціальних очікувань. Вони показують, як справедливість, взаємозобов'язання та взаємодопомога можуть бути інтегровані в систему найму, створюючи структуру, яка балансує потреби обох сторін.

Наявність трудових обрядів як акціонального вираження трудового звичаю, що надають йому чину у трудових інститутах, свідчить про давнє коріння традиційних трудових відносин в українській культурі. Зокрема, використання сталих фразеологічних конструктів у договорі про особистий найм ілюструє соціальні та культурні аспекти трудових відносин, які мали важливе значення в українському суспільстві до появи писаного права.

Особливістю давнього права щодо трудових відносин було те, що договір особистого найму часто призводив до нерівних стосунків між роботодавцем та найманим працівником. Прислів'я *Вставай до сходу сонця, працюй до ночі, то їстимеш калачі; Діло без кінця, як кобила без хвоста; За невміння деруть реміння* демонструють, що найманий працівник іноді був змушений виконувати не вигідні для себе умови через слабкість своєї правової позиції.

Під час укладання договору особистого найму зазвичай проводилися такі обряди, як рукобиття, могорич, молитва і завдаток. Важливим компонентом договору був термін найму, який визначався згідно з традиціями: загальний термін найму використовувався для домашніх або польових робіт, підрядний – для виконання конкретних завдань. Зобов'язання, що виникали з договору особистого найму, включали обов'язки як з боку роботодавця, так і з боку найманого працівника. Роботодавець мав забезпечувати працівника харчами та одягом, дотримуватися вихідних та святкових днів, а також не мав права звільняти наймита без поважних причин до закінчення терміну договору. Наймит був зобов'язаний виконувати свою роботу

відповідно до договору та дотримуватися умов найму. Наприклад, так фіксується умова у народній казці з Поділля: *Було це давно. Бідняк став проситися до багача на службу. // Робітники мені потрібні, але що ти вмієш робити? – запитав вельможя. // Я варити і пекти можу, копати, молотити, худобу пасти, – відповів бідняк. // А яку ти плату бажаєш за свою службу у мене за рік? // Та небагато. Будете мене одівати, годувати та дванадцять рублів на рік давати* (Прорідне. (n.d.). Наймит і хазяїн).

Отже, навіть за відсутності писаного права українське суспільство розробило систему трудових інститутів, заснованих на звичаях, обрядовості та прислів'ях, які забезпечували певний рівень справедливості та соціальної згоди в контексті трудових відносин.

Паремії як компресований у мікросюжетах досвід поколінь промовисто акцентують увагу на правових нормах, яких безумовно дотримувались сторони трудового договору: *Без уговору працювати – що на пустім полі хліб збирати; Рядись, не торопись, а працєю – не лінись; Де не було початку, не буде й кінця*. Такі паремії підтверджують важливість публічних обрядів, що маніфестують та приводять в дію звичай особистого найму. *Коли став робить, то байдик не бить!* – підкреслює, що працівник не може відмовлятися від своїх обов'язків. *Кому служиш, того й волю твориш; Яка кроква, така й лата, яка праця, така й плата* – вказує на те, що розпорядження роботодавця слід виконувати без заперечень та адекватно до платні за виконану роботу. Водночас амбівалентність смислів дуальної пари «заробітчанин, наймит – господар» транслюють паремії, суб'єктом продукування яких є заробітчани. Скажімо, зразки *Гей, воли, до болота, яка плата така й робота; Стіл поставлять, так і робити заставлять; Хоч у ката, аби плата підтверджують не лише зацікавленість у грошовій винагороді, відповідності якості роботи до оплати праці, але й те, що традиція почастунку господарем працівника є своєрідним зобов'язальним чинником для виконання ним роботи. Своєрідними текстами-індексами початку реалізації трудової угоди є приказки: *Боже, час і добру пору! Дай Боже, час і добру пору! Разом – за Божим розказом!* (Порохівниця, 2016).*

Важливим елементом підтвердження дійсності договору був обрядовий акт могоричу.

Його відсутність могла поставити під сумнів дійсність договору. Приклад із теслею, який не виконав умов договору, але зміг уникнути відповідальності, бо не було могоричу, ілюструє важливість цієї традиції. П. Чубинський – правник та фольклорист, коментуючи це явище, пояснював, що могорич не лише санкціонує договір, але й створює певне соціальне зобов'язання між сторонами, адже неприпустимо відмовлятися від того, на що вже дав згоду під час частування: *Коли могорич випили, значить і діло кінчили*.

Окрім особистого найму, існували й інші види угод, зокрема підряд або замовлення, які відокремилися від основного договору про найм для прислужування. Це відокремлення підкреслює відмінність між тимчасовим наймом для виконання певної роботи та постійним наймом для прислужування, який часто призводив до кабального холопства. Така форма угод про особистий найм, де люди фактично заклали свою працю за борг, залишила травматичний відгомін у народній свідомості і сформувала негативне ставлення до подібних практик, які вважалися цілковитою експлуатацією.

Таким чином, традиції і звичаї, що регулювали особистий найм, мали суттєвий вплив на трудові відносини, створюючи своєрідні механізми соціального контролю, але також показували потенціал для зловживань і експлуатації, особливо в умовах значної соціальної нерівності.

Традиційна модель правовідносин, за концепцією В. Тернера, показувала, як недиференційовані спільноти створювали трудові кооперації, такі як супряга – колективна взаємодопомога селян під час нагальних господарських робіт. Цей звичай виникав у відповідь на нестачу тяглової сили і був формою солідарності та спільної праці. В основі супряги лежала взаємна вигода та договірність, часто усна, між родичами, кумами та сусідами. Суть полягала в спільному використанні робочої сили та ресурсів з обов'язком забезпечити кожного учасника необхідними умовами праці та розрахунком за взаємною домовленістю. Варіативність трудових зобов'язань залежала від внеску кожного учасника, тому угоди супряги визначали, хто і як братиме участь, які будуть умови забезпечення та як здійснюватиметься розрахунок. Такий колективний підхід сприяв економічній взаємодії та соціальному згуртуванню

в сільських громадах.

Традиційними видами колективного найму в українському сільському середовищі у XIX – на початку XX ст. є зажин та замолот, що демонструють тяглі звичаї, які регулювали взаємовідносини між багатшими та біднішими прошарками землеробів. Ці форми найму дозволяли біднішим селянам отримувати винагороду за роботу, а господарям користуватися найманою робочою силою для сезонних робіт. Зажин, або початок жнив, був особливим часом, коли господарі наймали робітників (зажнивників, гребчиків, молотників) для збору врожаю. Цей вид колективного найму відзначався певним ритуалом і обрядовістю, а фіналізувався похвальною: *Ой не сиди, господарю, не сиди, // Да й іди ж ти по нивоньці походи. // Ти думаєш, господарю, що ми спали, // А ми ж твою нивоньку дожили. // Ой дожили нивоньку в Божий час, // А тепер, господарю, частуй нас* (Polyphony Project. (n.d.) З кола віночок, з кола. Вінницька область).

Одним із прикладів колективної взаємодії була толока (також відома як клака чи поміч), коли громада об'єднувалася для виконання спільних робіт, як-от польові роботи, будівництво споруд, тощо. Цей звичай має глибоке коріння і доводить свою ефективність до сьогодні. Історичні форми взаємодопомоги в сільському господарстві мали свої назви, як, наприклад, зажинки, обжинки, возовиця, гребовиця та інші. Календарно-обрядова лірика літньо-осіннього періоду, де оспівуються землеробські процеси, не лише регламентує їх, а й містить правові смисли, зокрема трудових відносин: *Обжинки, паночку, обжинки, // Хоч віночок горілки. // Не так віночок, як жінці, // Що дожили панові пшениці. // Пшениці панові дожили, // Щоб нам грала музика з Варшави. // Хоч з Варшави, не з Варшави, хоч з міста, // Щоб нам була музика троїста* (Polyphony Project. (n.d.). Обжинки, паночку, обжинки, Черкаська область).

Толока мала особливе значення у сільському житті, оскільки вона допомагала селянам справлятися з великими обсягами робіт. Під час жнив доросле населення цілих сіл виїжджало на поля, залишаючи села порожніми. Як правило, роботи виконувалися змішаними групами, включаючи чоловіків, жінок та молодь. Такі форми колективного найму сприяли соці-

альній згуртованості та взаємодопомозі серед сільського населення. Зокрема, трудові пісні, фіксовані українським народнопоетичним репертуаром, дають уявлення про розподіл трудових процесів за гендерним принципом, як от: *Ми були на толоці, // Там дівчата й молодці. // Дівчата жито жали, // Хлопці в снопи складали* (Ми були на толоці: Пісні Явдохи Зуїхи, 1965: 354).

Замолот, з іншого боку, включав роботи з молотіння та обробки зерна після жнив. Зазвичай розрахунок із працівниками відбувався в мірках зерна або снопах, причому частка молотників залежала від ставлення господаря та врожайності. Під час замолоту молотники також зобов'язані були виконувати додаткові завдання, як-от прибирання соломи та полови. У їхні обов'язки входило не лише молотіння, але й віяловка та складання соломи. У цій системі колективного найму важливою була взаємна домовленість і підтримка. Селяни працювали разом, допомагаючи один одному, а господарі забезпечували робітників їжею та належними умовами праці: *Там ся добре діє, де два оре, а третій сіє*. Ці звичаї свідчать про солідарність у традиційному суспільстві та демонструють різноманітні форми співпраці та взаємодопомоги.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Загалом українське звичаєве право містить важливі елементи, які синтезують економіко-правову систему. Це і суб'єктність власності, і право власності, і норми набуття власності, а також сам процес відчуження або привласнення. Укладання договорів та процеси торгівлі або обміну відображають соціальну потребу в гармонізації відносин та визнання спільних цінностей, що сприяє стабільності та стійкості соціальних систем. Звичаєве право в українському традиційному суспільстві відіграло центральну роль у формуванні трудових інститутів та соціальних взаємодій, створюючи баланс між справедливістю та можливістю експлуатації. Структура звичаєвого права, що базувалася на культурних традиціях, обрядовості та фольклорних текстах, слугувала важливим механізмом у регулюванні трудових та соціальних відносин. Філологічний аналіз, зокрема дослідження фольклорних текстів, дозволяє виявити глибокі культурні аспекти, які визначали характер цих взаємин.

Фольклорні тексти, такі як народні казки, пісні, прислів'я та приказки, є цінними джерелами для вивчення правових звичаїв і обрядів. Наприклад, тексти, які описують традиції супряги, зажинків або толоки, показують, як колективні форми праці були вплетені в соціальну структуру. Вони також підкреслюють, що обрядодії, такі як спільна молитва, рукобиття, могорич, мали важливе значення у підтвердженні законності угод та створенні соціальних зобов'язань. Унікальність фольклорних текстів полягає у їхній здатності передавати культурні поведінкові моделі через покоління, водночас демонструючи мінливість звичаєвого права в умовах соціальних змін.

Завдяки філологічному аналізу можна виявити, як фольклорні тексти відображали не лише правові, але й етичні аспекти. Прислів'я та приказки, які стосуються праці та трудових відносин, часто містять елементи суспільної культурних і правових інститутів, дозволяючи переосмислити їх у ширшому контексті соціальної еволюції та культурної передачі.

моралі, підказуючи, що належить до соціально прийнятної поведінки. Такі тексти також розкривають історичні зміни у сприйнятті трудових відносин і показують, як норми праці трансформувалися в контексті соціальних та економічних перетворень.

Дослідження фольклорних текстів дозволяє зрозуміти, як ідеали взаємодопомоги та колективної співпраці розвивалися у контексті звичаєвого права. Пісні та казки про трудові процеси, як-от зажинки та замолот, показують, що соціальна згуртованість і спільна робота були ключовими для виживання громад землеробів. Таким чином, звичаєве право, як воно відображене у фольклорних джерелах, є не лише історичним артефактом, а й ключем до розуміння культурної динаміки, яка формувала трудові відносини в традиційному українському суспільстві. Філологічний підхід до дешифрування цих текстів відкриває нові перспективи для дослідження

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ : Наукова думка, 1993.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права (6-е изд.). С-Пб ; Киев, 1909.
3. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 1999.
4. З живого джерела: українські народні казки в записках, переказах та публікаціях українських письменників / Упор. Л. Дунаєвська. Київ : Радянська школа, 1990.
5. Малиновский И. Лекции по истории русского права. Вып. 1. Варшава : Тип. «Рус. о-ва», 1914.
6. Порохівниця. Прислів'я та приказки. Про працю. 2016. URL: https://porokhivnytsya.com.ua/2016/11/09/rgukazku_rgasu (дата звернення: 26.09.2023).
7. Прорідне. (n.d.). Наймит і пан : українська народна казка Буковини. URL: https://proridne.org/Українські%20народні%20казки/Наймит%20і%20хазяїн.html#google_vignette (дата звернення: 24.09.2023).
8. Прорідне. (n.d.). Наймит і хазяїн : українська народна казка. URL: https://proridne.org/Українські%20народні%20казки/Наймит%20і%20хазяїн.html#google_vignette (дата звернення: 24.09.2023).
9. Чубинский П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. *Записки Императорского географического общества по отделению этнографии*. 1869. Вып. 2. С. 679–715.
10. Чубинський П.П. Про царівну, що сиділа на шклянній горі. *Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом*. С-Пб : Тип. В. Безобразова, 1872. Т. 1, С. 1–467.
11. Ми були на толоці: Пісні Явдохи Зуїхи / Упор. В. Юзвенко, М. Яценко. Київ : Наукова думка, 1965.
12. Яковлів А. Українське право. *Українська культура : лекції / за ред. Д. Антоновича* (pp. 222–236). Київ : Ульяновська, 1993.
13. Polyphony Project. (n.d.). З кола віночок, з кола. Вінницька область / Стратіївка. URL: https://www.polyphonyproject.com/uk/song/BMI_UK1710063 (дата звернення: 25.09.2023).
14. Polyphony Project. (n.d.). Обжинки, паночку, обжинки, Черкаська область / Осітна. URL: https://www.polyphonyproject.com/uk/song/BMI_UK17100326 (дата звернення: 24.09.2023).

REFERENCES:

1. Balushok, V. (1993). *Svit serednovichchia v obriadovosti ukrainiskykh tsekhovykh remisnykiv* [The World of the Middle Ages in the Rituals of Ukrainian Guild Craftsmen]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

2. Vladimirsky-Budanov, M.F. (1909). *Obzor istorii russkogo prava (6-e izd.)* [Overview of Russian Law (6th ed.)]. Saint Petersburg; Kyiv: N. Ya. Ogloblin.
3. Hoshko, Yu. (1999). *Zvychaieve pravo naseleння Ukrainykykh Karpat ta Prykarpattia XIV–XIX st.* [Customary Law of the Population of the Ukrainian Carpathians and Sub-Carpathians of the 14th–19th Centuries]. Lviv: Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
4. *Z zhyvoho dzherela: Ukrainski narodni kazky v zapysakh, perekazakh ta publikatsiiakh ukrainykykh pysmennykiv.* [From the living source: Ukrainian folk tales in records, retellings, and publications by Ukrainian writers]. (1990). Ed. Dunayevska L. Kyiv: Radyanska Shkola [in Ukrainian].
5. Malinovsky, I. (1914). *Lektsii po istorii russkogo prava. Vyp. 1. Vvedenie Literatura; Istochniki; Istoriya gosudarstvennogo prava.* [Lectures on the History of Russian Law. Issue 1. Introduction; Literature; Sources; History of state law]. Warsaw: Rus. o-va Press.
6. Porokhivnytsya. (2016). *Prysliv'ya ta prykazky: Pro pratsiu* [Proverbs and sayings: About work]. Retrieved from https://porokhivnytsya.com.ua/2016/11/09/prykazky_pracya [in Ukrainian].
7. Proridne. (n.d.). *Naymyt i pan: Ukrainska narodna kazka Bukovyny* [The servant and the master: Ukrainian folk tale of Bukovina]. Retrieved from https://proridne.org/Українські%20народні%20казки/Наймит%20і%20хазяїн.html#google_vignette [in Ukrainian].
8. Proridne. (n.d.). *Naymyt i khazyain: Ukrainska narodna kazka* [The servant and the landlord: Ukrainian folk tale]. Retrieved from https://proridne.org/Українські%20народні%20казки/Наймит%20і%20хазяїн.html#google_vignette [in Ukrainian].
9. Chubinsky, P. (1869). *Ocherki narodnikh yuridicheskikh obychaev i ponyatii v Malorossii* [Essays on Folk Legal Customs and Concepts in Little Russia]. *Zapiski Imp. russkogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniyu etnografii* [Notes of the Imperial Russian Geographical Society on the Ethnography Department]. Vol. 2, P. 679–715.
10. Chubynsky, P.P. (1872). *Pro tsarivnu, shcho sydila na shklyani hori* [About the princess who sat on the glass mountain]. In *Trudy Etnograficheskoy statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray, snaryazhennoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom*. Saint Petersburg: Typ. V. Bezobrazova. Vol. 1, P. 1–467. [in Ukrainian].
11. *My buly na tolotsi: Pismi Yavdokhy Zuikhy.* [We Were at the Fair: Songs of Yavdokha Zuikha]. (1965). Eds. Yuzvenko, V., Yatsenko, M. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. Yakovliv, A. (1993). *Ukrainske parvo* [Ukrainian Law]. *Ukrainska kultura: Lektsii za red. D. Antonovycha* [Ukrainian Culture: Lectures Edited by D. Antonovych]. Kyiv: Ulyanovska. P. 222–236 [in Ukrainian].
13. Polyphony Project. (n.d.). *Z kola vinochok, z kola. Vinnytsia region / Stratiivka.* Retrieved from https://www.polyphonyproject.com/uk/song/BMI_UK1710063 [in Ukrainian].
14. Polyphony Project. (n.d.). *Obzhynky, panochku, obzhynky Cherkaska oblast / Ositna* [Harvest celebration, sir, harvest celebration Cherkasy region / Ositna]. Retrieved from https://www.polyphonyproject.com/uk/song/BMI_UK17100326 [in Ukrainian].